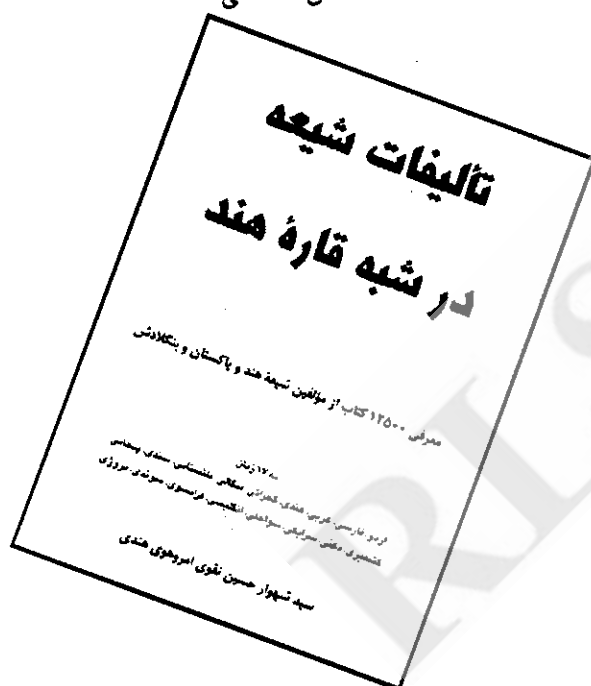

تألیفات شیعه

در

شبه قاره هند

محسن صادقی

تألیفات شیعه در شبه قاره هند: معرض ۱۲۵۰۰ کتاب از مؤلفین شیعه هند و پاکستان و بنگالادش، به ۱۷ زبان: اردو، فارسی، عربی، هندی، گجراتی، بنگالی، بلتستانی، سندی، پنجابی، کشمیری، دکنی، سرائیکی، سواحلی، انگلیسی، فرانسوی، سوئدی، نروژی؛ سید شهوار حسین نقوی امروہوی هندی، انتشارات دلیل ما، قم، تابستان ۱۳۸۴، رطلی، ۹۴۵ ص.

طول چهارده قرن تحولاتی در بُعد فرهنگی اسلامی هند رخ داده، که جایگاه خاص تشیع در خشان ترین و بارزترین وجه آن است. شناسایی آثار بر جای مانده از علمای شیعه در دوران های مختلف این کشور هدفی است که مؤلف کتاب پیگیر آن بوده و

۱. برگرفته از مقدمه آقای احمد مسجد جامعی بر کتاب تألیفات شیعه در شبه قاره هند.

درآمد

جامعه شیعه با صدها میلیون معتقد که در اقلیم های جهان پراکنده است در ایران و عراق و شامات و شبه قاره تراکم جمعیتی بیشتری دارد. این چهار منطقه به عنوان چهارپاره مهم از پیکره تشیع، قطب اجتماعی فرهنگی شیعه را با ساز و کارهای ویژه تشکیل می دهد و با پشت سر گذاشتن فراز و فرودها در پانزده قرن از نظر جامعه شناختی، سازمانی اجتماعی یا شالوده ها و پیوندهای خاص و از نظر فرهنگی دارای کارنامه ای پربار است.

یکی از کار ویژه های جامعه شیعه، ابداع روشی برای معرفی کارنامه علمی آن است. در دوران های مختلف که شیعیان به رسانه های تبلیغی دسترسی نداشته اند، از طریق اطلاع رسانی فهرستی به معرفی فرهنگ تشیع و چهره های فرهیخته شیعه و آثار علمی آنان پرداخته اند. این اطلاع رسانی دو سطح مهم دارد: یکی سطح عمومی که با نشریات عمومی و روزنامه ها پوشش داده می شود و دیگری سطح نخبگان و فرهیختگان که با نشریات تخصصی یا فهرست نگاری تحقق پیدا می کند.

این فهرست ها دو نتیجه در پی داشته و دارد: نخست نقش تبلیغی و دفاع از مذهب و دوم کارکرد درون مذهبی برای تحکیم و گسترش ارتباطات در جامعه شیعه. اثر حاضر از فهرست هایی است که با چنین اهدافی تدوین شده و با در نظر گرفتن موقعیت شبه قاره هند اهمیت مضاعف می یابد، چرا که بزرگان شیعه در حوادث تلخ و خونبار این منطقه خط مشی فرهنگی را برگزیده اند. آنان اولاً به شبهه شناسی پرداخته اند و ردیه های علیه شیعه را نقادی کرده و پاسخ داده اند و ثانیاً به فعالیت های اثباتی و ایجابی و معرفی قوت های فرهنگ غنی و پربار شیعه پرداخته اند. این خط مشی پیامدهای مثبت فراوانی برای شیعه به ارمغان آورده و بالاترین فرایند آن معرفی فرهنگ و تمدن شیعه در سطح جهانی است که تأثیر آن ابدی بوده و در ابعاد گوناگون خود را نشان داده است.^۱

«شبه قاره هند» از جمله مناطقی است که اسلام به آسانی در آن راه یافت و در فرهنگ و تمدن آن تأثیری عمیق گذاشت. در

کتابش را با عنوان تألیفات شیعه در شبه قاره هند تقدیم دنیای فرهنگ شیعه کرده است.

رشد علوم اسلامی در شبه قاره هند

با ظهور اسلام و گسترش سریع آن، تحولی جاودانه در تاریخ بشر به وجود آمد. پیشرفت سریع اسلام در نقاط مختلف جهان بیشتر مرهون معنویتی بود که در فرد فرد پیروانش پدید آورد. هر کجا اسلام راه یافت نشانه‌های فراموش نشدنی از خود بر جای گذاشت و پدیده‌های معنوی و ارزش‌های والای انسانی را عینیت بخشید. اگرچه فرمانروایان مسلمان به صورت فاتحین به سرزمین هند وارد شدند، ولی جامعیت اسلام موجب پذیرش و استقبال هندیان از اسلام و مسلمین گردید و زمینه‌ای به وجود آمد که نه تنها اسلام در سرزمین هند پیشرفت سریع پیدا کرد، بلکه مسلمانان حدود هشتصد سال بر شبه قاره هند فرمانروایی کردند و هند به صورت یکی از پایگاه‌های اسلام و علوم و فنون اسلامی درآمد.

عشق و علاقه بعضی سلاطین مسلمان به فرهنگ و ادب اسلامی و احترام آنان به علما و دانشمندان، نشانگر این واقعیت در طول تاریخ تمدن و فرهنگ اسلامی هند است. فرمانروایان هند با ساختن بناهای عظیم و تأسیس مدارس و تقدیر از علما و تشویق طلاب، فرهنگ و تمدن اسلامی را در سراسر هند بسط دادند.

قرن هشتم آغاز بسط علوم اسلامی در هند

در زمان سلطنت «محمد شاه تغلق» (۷۲۵-۷۵۲ ق) تنها در دهلی هزار مدرسه کوچک و بزرگ برای طالبان علم وجود داشت و در هر مدرسه ده‌ها طلبه به فراگیری علوم اسلامی مشغول بودند. در کنار اکثر مدارس کتابخانه‌هایی نیز برای استفاده مدرسين و طلاب بنا گردیده بود، که برای نمونه آثار مدرسه فیروز شاه تغلق در کنار حوض خاص در دهلی تاکنون پابرجاست.

در آن ایام فراگیری علوم و فنون اسلامی تنها منحصر به مدارس نبود، بلکه مساجد نیز آموزشگاه‌های علوم اسلامی بودند و در کنار بیشتر مساجد کتابخانه‌های عمومی وجود داشت.

سلاطین مغول و علوم اسلامی

در میان حکومت‌های اسلامی هند، سلاطین مغول بیشتر به فنون و علوم اسلامی علاقه نشان می‌دادند. ظهیر الدین محمد بابر (۹۳۷ ق) سر سلسله مغول در هند مردی صاحب فضل بود و شعر می‌سرود.

وی کتابخانه‌ای عظیم در قصر خود برپای کرد و علما و هنرمندان را از گوشه و کنار برای رونق کتابخانه‌اش دعوت کرد.

شدت ذوق و علاقه بابر به مطالعه آن قدر بود که شب‌ها پس از فراغت از امور سلطنتی برای مطالعه به کتابخانه می‌رفت و تا پاسی از شب به مطالعه می‌پرداخت و گاه در همانجا به استراحت می‌پرداخت. وی دارای خطی زیبا بود و ابتکاری در خط به وجود آورد که به خط بابری شهرت یافت. مورخین تعداد کتب کتابخانه بابر را ۵۲۲۴۰۰ ثبت کرده‌اند.

در زمان سلطنت همایون (۹۳۷-۹۶۳ ق) فرزندان بابر، به علت شوق شاه به علوم ادبی، مجالس بزرگ علمی و ادبی در گوشه و کنار کشور و در حضور همایون برپا می‌شد. وی از هفت تالاری که به نام هفت ستاره بزرگ برای پذیرایی از میهمانانش بنا کرده بود، دو سالن به نام‌های زهره و مشتری را برای ملاقات با علما و دانشمندان و هنرمندان اختصاص داده بود. همایون اکثر اوقات فراغت را در کتابخانه شخصی خود در پورانا قلعه (قلعه کهنه) به مطالعه می‌گذراند.

در ۱۷ ربیع الاول سال ۹۶۳ ق، هنگامی که همایون برای ادای نماز مغرب از کتابخانه خارج می‌شد از پله‌ها به زیر افتاد و همان باعث مرگ وی شد. عمارت کتابخانه وی تاکنون در قلعه کهنه موجود است.

اوج فرهنگ اسلامی هند در قرن دهم

نمایان‌ترین دوره رشد فرهنگ و تمدن اسلامی در هند در زمان جلال الدین محمد اکبر (۹۶۳-۱۰۱۴ ق) پسر و جانشین همایون بود. وی هر چند خود در زمینه معارف و فنون اسلامی در رتبه پدرانیش نبود، ولی عشق و علاقه‌ای وافر به علوم و فنون مختلف داشت.

همچنین وجود بزرگانی چون ابوالفضل بن مبارک (۱۰۱۱ ق) و برادرش فیضی (۱۰۰۴ ق) و ملا فتح الله شیرازی (۹۹۷ ق) و قاضی نورالله شوشتری (۹۵۶ ق) و ابوالفتح گیلانی (۹۹۷ ق) و عبدالرحیم خان خانان (۱۰۳۶ ق) زمینه توسعه فرهنگ و هنر اسلامی را بیش از هر زمان به وجود آورد. اکبر شاه نه تنها کتابخانه اسلافش را وسعت داد، بلکه با کاردانی و تشویق وی کتابخانه‌های زیادی را وزیران و درباریانش تأسیس کردند.

عبدالرحیم خان خانان کتابخانه بزرگی تأسیس کرد و از سراسر جهان اسلام علما، هنرمندان، خطاطان و نقاشان را برای همکاری و رونق کتابخانه دعوت نمود. بهبود میرزا خطاط و برادرش میعلی خوشنویس و شجاع شیرازی استاد خط ثلث و نسخ و ملا عبدالرحیم هروی ملقب به عنبرین قلم و محمد حسین خطاط هر کدام مدتی در کتابخانه خان خانان خدمت کردند.

از میان استادان تصویر دو برادر به نام‌های یمان ندیم و میان

یوسف عادل شاه از دوستان نزدیک شاه حیدر صفوی پدر شاه اسماعیل صفوی سر سلسله دودمان صفویه به شمار می رفت.

او به سبب کارایی و حسن تدبیر به صورت یکی از قربان و نزدیکان ملک نظام شاه بهمنی درآمد، تا آنجا که نزد وی از مقام رفیعی برخوردار شد و به جایی رسید که یکی از پادشاهان بهمنی با دختر خردسال یوسف ازدواج کرد. وقتی عمال بهمنی سر به استقلال برداشتند یوسف عادل شاه پرچم استقلال را در سرزمین بیجاپور برافراشت.

او در آغاز استقلال، خطبه روز جمعه را به نام امامان دوازده گانه (ع) خواند و شهادت به ولایت امیر المؤمنین (ع) را بر اذان افزود و این جریان در سال ۹۰۴ ق روی داد. در واقع یوسف عادل نخستین کسی است که خطبه به نام دوازده امام را در هند مطرح کرد و در ترویج تشیع کوشید.

حکومت شیعه در «اوده»

همزمان با ضعف حکومت مغول ها در دهلی به سال ۱۲۳۴ ق سعادت خان برهان الملک پس از رفع غائله در ایالت اوده به فرمانداری این منطقه منصوب گردید. وی شهر فیض آباد را مرکز فرمانروایی خود قرار داد. برهان الملک مردی علم دوست و از سادات نیشابور بود.

اقتدار سعادت خان برهان الملک و ضعف دولت مرکزی باعث شد ایالت «اوده» به صورت منطقه ای خود مختار درآید. با تأسیس حکومت اوده و خاموش شدن چراغ علم و دانش در دهلی، ایالت اوده مرکز علما، دانشمندان و مهد علوم و فنون اسلامی گردید. در زمان آصف الدوله یعنی سومین نسل از اولاد برهان الملک، شهر «لکنهو» پایتخت اوده شد.

آثار حکومت اوده به افراشتن پرچم تشیع در هند منحصر نبود، بلکه عامل و انگیزه ای قوی برای پایداری تشیع در هند و علو منزلت آن و نشر معارف گردید. آنان به اقامه مجالس عزای حسینی و بنای حسینییه ها و مساجد و مدارس و ساختن ابنیه ای شبیه مشاهد ائمه (ع) به طور مفصل اقدام کردند. آصف الدوله مردی عالم و علم دوست بود. وی دارای طبعی ظریف بود و به ادب فارسی عشق می ورزید و شعر فارسی می سرود. دیوان اشعار او تاکنون دو بار در هند به چاپ رسیده است. در زمان حکومت آصف الدوله ده ها کتابخانه در سراسر ایالت تأسیس گردید و علما و دانشمندان از سراسر هند و جهان اسلام به این منطقه روی آوردند.

فهمید بودند که بیشتر کتاب ها به دست اینان تزیین می شد. محمد امین خراسانی در جلد سازی عنوان سرپرست را داشت و گروهی با وی همکاری می کردند. محمد امین از مشهود مقدس به هند مهاجرت کرده و مدت ها در خدمت کتابخانه بود و ماهانه برای وی چهار صد روپیه حقوق مقرر گردیده بود.

شاعره مشهور سلمه سلطانه (خواهرزاده همایون که مادرش گلرخ بیگم بود) کتابخانه ای داشت که اکثر نسخ آن از نوادر بود. از کتابخانه های مهم دیگر این دوره، کتابخانه منعم خان سپهسالار در جونیپور، کتابخانه نور جهان بیگم در دهلی و کتابخانه فیضی در فتح پور سیکری (اکبرآباد) را می توان نام برد. در کتابخانه فیضی علاوه بر تألیفاتش که حدود صد و ده جلد بود، ۴۶۰۰ نسخه نادر هم نگهداری می شد. نواب نور النساء بیگم آن قدر شیفته کتاب بود که دیوان کامران را به قیمت سه مهر طلا خریداری کرد. این نسخه تاکنون در کتابخانه خدابخش در پتنه موجود است و بر صفحه اول آن این عبارت دیده می شود: «سه مهر طلا قیمت این خزانه است. نواب نور النساء بیگم».

کتابخانه های اسلامی هند در قرن یازدهم

در زمان حکومت پادشاهان بعد از اکبر چون جهانگیر (۱۰۱۴ - ۱۰۳۷ ق) و شاهجهان و اورنگ زیب نیز کتابخانه های عمومی و خصوصی تأسیس شد. جهانگیر در سفرها کتابخانه شخصی اش را با خود حمل می کرد. وی در سفرش به گجرات، هنگام ملاقات با علما و دانشمندان به آنان کتاب هدیه کرد.

زیب النساء (۱۱۱۴ ق) شاعره ای خوش ذوق بوده و شعر می سروده است. کتابخانه شخصی وی دارای کتب متعدد در زمینه ادب و اخلاق بوده و به امر وی کتاب های زیادی در زمینه معارف اسلامی تألیف و ترجمه گردیده است، از جمله این کتاب ها تفسیر فخر رازی^۲ است که ملا صفی الدین آن را به فارسی ترجمه کرد و زیب التفسیر نام نهاد، همچنین کتاب انیس الحجاج به دستور وی تألیف گردید.

پس از ارتحال اورنگ زیب، دستگاه حکومت مغول به علت اختلاف فرزندان او رو به ضعف نهاد. از میان پادشاهان این سلسله پس از مرگ اورنگ زیب، بهادر شاه ظفر، محمد شاه (۱۱۳۱ ق) و شاه عالم ثانی ذوق و شوق علمی و ادبی داشتند.

سلطنت شیعه در دکن

یوسف عادل شاه که معاصر شاه اسماعیل اول صفوی (۸۹۵) است حکومت شیعیان را در بیجاپور بسط و رونقی تمام داد و در زمینه های علمی و ادبی و اخلاقی کارهای مهمی انجام داد.

۲. در مقدمه کتاب تألیفات شیعه در شبه قاره هند به اشتباه تفسیر ابوالفتح آمده که اشتباه است. در اینجا از جناب آقای حافظیان که این نکته را تذکر دادند تشکر می کن.

میر عبد اللطیف خان شوشتری که در سال ۱۲۱۱ ق به لکنهو سفر کرده درباره خدمات آصف الدوله به علم در سفرنامه اش می نویسد:

سه لک (سیصد هزار) کتب منتخب خوش خط پاکیزه که بر هر صد مجلد یک نفر گماشته بود در کتابخانه او دیدم و اکثر آنها را به رفاقت خان به تدریج سیر کردم. از اقسام فنون و اصناف علوم، عربی و فارسی و انگریزی، نظم و نثر، تاریخ و دیوان در آنها بود و قطعات زیبا به قلم خوش نویسان اولین و آخرین تصاویر مصوّران ایران و هند و روم و فرنگ آن قدر داشت که به عمری از دیدنشان فراغ حاصل نمی شد. مجلدات بسیاری از کتب علمی را دیدم چون شرایع و مدارک و مسالک و مفاتیح و کشکول و بعض مجلدات بحار الانوار که همه به خط مؤلفین بودند. از کسی که کتابخانه در تحویل او بود شنیدم که هفتصد جلد کتاب علمی به خط مصنفین بوده و از کتابخانه سلاطین تیموریه بعد از تخریب سلطنت به دست او افتاده است. الحق آن همه خزائن و دفائن و اسباب طلا و جواهری که داشت معامله با عشر عشیر کتابخانه او نمی کردند.^۳

کتابخانه های سلطنتی اوده

از میان پادشاهان اوده واجد علی شاه (۱۲۶۳ - ۱۲۷۱ ق) استعداد و علاقه بیشتری به مباحث علمی و ادبی داشت، به طوری که تعداد تألیفاتش از نثر و نظم به ۴۶ کتاب و رساله می رسد.

کتابخانه سلطنتی در عهد وی دارای دویست هزار جلد کتاب در زمینه های مختلف فرهنگ و معارف اسلامی بود. وی در اولین سال حکومت خود دستور داد فهرستی از کلیه کتاب های مورد نیاز کتابخانه سلطنتی تهیه شود. پس از تهیه لیست کتب، فرمانی به شرح زیر صادر کرد:

از کتب فهرست مفصله ذیل، هر نسخه که لغایت بیست و چهارم این ماه (ذیقعد) روز پنجشنبه سنه ۱۲۶۳ ق نزد محمد حسین مهتم مطبع سلطانی در تکیه شاه فصیل بر مکانش برسد همان وقت به شرط پسند، قیمتش خاطر خود بایع داده شود. به دنبال فرمان واجد علی شاه مبنی بر خرید کتب، شعرا قطعه های ادبی درباره این کار سرودند و از جمله آن قطعه ای بود که کرامت علی متخلص به اظهر در ماده تاریخ این فرمان سرود:

پیش هر صاحب معلی شأن
سیر این نسخه فرحت انگیز است
در سن عیسوی بخوان اظهر
اشتهار کتب دل آویز است

۱۸۴۸ م

با صدور این فرمان، صدها نسخه دیگر به کتابخانه سلطنتی افزوده شد.

پس از تسلط انگلیس بر ایالت اوده و تبعید واجد علی شاه آخرین فرمانروای اوده به کلکته، کتابخانه ها نیز چون دیگر وسایل به یغما رفت. مسیح الدین خان که همراه مادر و برادر واجد علی شاه برای اعاده حق حکومت به واجد علی شاه در لندن به سر می برد، درباره مظالمی که عمال انگلیس به پادشاهان اوده روا داشته اند کتابی به چاپ رسانید. از جمله نکاتی که وی به آن اشاره کرد مسئله کتابخانه سلطنتی بود که فرماندهان انگلیسی تعداد زیادی از کتاب های آن را با خود بردند و بسیاری از کتاب ها به علت بی توجهی تلف گردید.

کتابخانه های شبه قاره و سر نوشت آنها

کتابخانه ها در دوران تسلط انگلیس

با تسلط کامل انگلیس بر ایالت اوده و قتل و غارت مردم شهرها به دست بیگانگان که انگلیسی ها آن را ایام غدر (۱۸۵۷ م) نامیدند، کتابخانه ها نیز چون اموال دستخوش حوادث گردید. با برکناری مسئولان و مدیران کتابخانه ها و روی کار آمدن افراد نالایق، موجب بی نظمی در کتابخانه ها فراهم آمد و تعداد زیادی از کتب به علت بی توجهی، فقر یا رفتار ددمنشانه عمال انگلیس تلف گردید. اشپرینگر شرق شناس و فهرست نگار نسخه های خطی کتابخانه های شاهان اوده در سفرنامه اش می نویسد:

مدیر کتابخانه شاهی تعدادی از کتاب های نفیس و کمیاب را به قیمت یازده هزار روپیه فروخت و هزینه عروسی دخترش را از این راه تأمین کرد.

همچنین کتاب های نادر و نفیسی که در معرض دید انگلیسی ها بود انتخاب و به انگلستان ارسال گردید و باقیمانده کتاب های نفیس تا سال ۱۸۵۷ م از هند خارج شد.

تلاش علما برای حفظ کتابخانه ها

آنچه از دستبرد حوادث روزگار و یغماگری انگلیسی ها باقی ماند، کتابخانه های شخصیت های علمی و بزرگانی بود که با انگلیس و سلطه آن بر هند مخالف بودند. آنان در ایامی که باقیمانده کتب کتابخانه های سلاطین در کنار معابر به صورت کیلویی به فروش می رسید، با فروش وسایل زندگی خود - حتی زیور آلات زنان - بسیاری از کتب را از خطر نابودی نجات دادند. تعداد زیادی از نسخ خطی در کتابخانه های علما و

۳. تحفة العالم، به اهتمام صمد محمد، کتابخانه طهوری، چاپ اول،

کتابخانه نواب روهيله

در زمان سلطنت محمد شاه تيموري در دهلي، منطقه «روهيله» در دست يکي از نوابان به نام حافظ رحمت الله خان بود که از ارادتمندان خاندان رسالت بود و به علما و سادات و دانشمندان احترام خاصی مي نمود.

در سال ۱۱۸۸ ق/ ۱۷۷۴ م نواب شجاع به روهيله حمله کرد و حافظ رحمت الله خان را به قتل رساند، از جمله غنائمي که وي با خود به لکنو برد کتابخانه بزرگ نواب روهيله بود.

پس از حمل کتابخانه به لکنو، مدتي کتاب ها در کتابخانه سلطنتي بود و سپس عمارتي براي حفاظت آنها در محله توپخانه در نظر گرفته شد. عمارت کتابخانه از ملحقات «رزيدنسي» مشهور به «بيلي گارد» محل اقامت فرماندهان و سفيران انگليس بود. کتابخانه در طبقه دوم اين عمارت قرار داشت و لذا توجه خاصی به کتاب ها نمي شد. اشپرينگر درباره اين کتابخانه مي نويسد: تمام کتاب ها در صندوق ها بدون حفاظت قرار داده شده و مجموع اين صندوق ها به چهل عدد مي رسد.

کتابخانه ممتاز العلماء

از ميان کتابخانه هاي بزرگي که در اواخر سلطنت فرمانروايان در لکنو تاسيس شد دو کتابخانه از دو مجتهد اين شهر بود که به کتابخانه علامه ميرحامد حسين صاحب عباقيات الانوار و کتابخانه ممتاز العلماء سيد محمد تقی معروف شد.

سيد محمد تقی فرزند سيد العلماء سيد حسين در سال ۱۲۳۴ ق در شهر لکنو متولد شد و علوم اسلامي را نزد پدر و عموي خود سيد محمد سلطان العلماء فرا گرفت. وي در سن ۲۸ سالگي به رتبه اجتهاد نایل آمد و از پدر و عموي خود اجازه دريافت کرد.

سيد محمد تقی يکي از تأليفاتش را به محضر شيخ محمد حسن نجفی صاحب جواهر الکلام فرستاد. صاحب جواهر با ديدن کتاب، اجازه اجتهاد همراه با يک دوره از جواهر الکلام را براي وي فرستاد.

سيد محمد تقی در سال ۱۲۵۹ ق براي تدريس علوم اسلامي به مدرسه سلطان المدارس دعوت شد و از طرف امجد علي شاه فرمانرواي اوده به وي لقب «ممتاز العلماء» و «فخر المدرسين» داده شد. مفتي محمد عباس شوشتری در اوراق الذهب مي نويسد:

أكبرهم في الهدى والساد وأبرعهم في الفقه والاجتهاد
وذوالفكر المتبين والرأى الوزين، فخرالفضلاء
والمدرسين، التقى المتقى السيد محمد تقى أعلى الله قدره
ونور بدره، أحدث مني سناً وأقدم فضلاً متناً.

بزرگان ديده شده که مهر شاهان اوده (امجد علي شاه و واجد علي شاه) بر آنها ثبت گرديده است.

در پي خروج انگليسي ها از هند و استقلال اين کشور و تاسيس کشوري جديد به نام پاکستان، بسياري از مسلمانان به پاکستان مهاجرت کردند. از اين پس مدارس علوم اسلامي و کتابخانه هايي که محل بحث علمي و مسائل اسلامي در هند بود رونق خود را از دست داد.

بدین گونه تعداد زيادي از کتابخانه هايي که از دستبرد انگليس ها محفوظ مانده بود، اين بار به دست مسلمانان به قيمت ناچيزي فروخته شد و بازار دلال هاي کتب خطي از کشورهاي مختلف رونق گرفت.

همچنين تعداد بي شماری از کتاب ها تلف و طعمه مورياته گرديد. اما پس از آن همه حوادث که بر ميراث فرهنگي اسلامي در هند وارد گرديد، هنوز در کتابخانه هاي بزرگ و کوچک اين کشور پهنوار هزاران نسخه خطي وجود دارد که در ميان آنها صدها نسخه به خط مؤلفان بزرگ به چشم مي خورد.

علامه اميني در کتابخانه هاي هند

هنگامي که علامه اميني براي چهار ماه از کتابخانه هاي هند ديدن کرد، چنان مشغول مطالعه بود که وقتي به نجف اشرف بازگشت و طلبه اي درباره آب و هواي گرم هند از ايشان سؤال کرد، فرمود: «من در اين مدت توجهي به آب و هوا و اين گونه مسائل نداشتم». در يادداشت هايي که از اين عالم بزرگ بر جای مانده ارزش اين کتابخانه ها معلوم مي شود. اين مرد بزرگ تا آنجايي که ممکن بود از کتب نفيس استفاده کرد و در بعضي موارد از نسخ نادر استنساخ نمود، زيرا از آینده اسفبار اين کتابخانه ها به خوبي مطلع بود.

علامه اميني در سفرنامه خود آماری از کتابخانه هاي هند را که مشاهده نموده به اين شرح آورده است:

۱. کتابخانه ناصريه لکنو: ۳۰۲۰۰۰ نسخه خطي و غير خطي؛
۲. کتابخانه مدرسه الواعظين: ۲۰۰۰۰ نسخه با مقداری خطي نفيس؛
۳. کتابخانه سلطان المدارس: ۵۰۰۰ نسخه با مقداری خطي منحصر به فرد؛
۴. کتابخانه ممتاز العلماء: ۱۸۰۰۰ نسخه و بيش از اين تعداد خطي؛
۵. کتابخانه فرنگي محل: ۹۰۰۰ نسخه و ۴۰۰۰ نسخه خطي؛
۶. کتابخانه ندوة العلماء: ۶۰۰۰۰ نسخه؛
۷. کتابخانه اميرالدوله: بيش از ۱۱۰۰۰۰ نسخه.

مولانا سید آقا مهدی در کتاب خود تاریخ کاخونچکان ورق، کتابخانه ممتاز العلماء را چنین معرفی کرده است:

کتابخانه ممتاز العلماء مجموعه ای از کتب اسلامی در زمینه های مختلف تفسیر، فقه، حدیث، کلام و مناظره است که بیشتر نسخ موجود در این کتابخانه از نوادر نسخی است که در کشورهای دیگر به زحمت به دست می آید. از جمله نسخ نادر این کتابخانه تفسیر کامل ثعلبی است که تاریخ کتابت آن حدود صد سال پس از وفات مؤلف است. همچنین صحیفه سجاده به خط شهید اول^۴، تفسیر منبع عیون المعانی و فقه رضوی منقول از نسخه اصل و صدها کتاب و نسخه دیگر از جمله نفایس این گنجینه بزرگ اسلامی است. در سال ۱۸۵۷م که میراث فرهنگی اسلامی توسط انگلیس ها به غارت می رفت به این کتابخانه نیز حمله شد، اما غارتگران نتوانستند از این گنجینه کتابی خارج کنند. مجموعه نسخ موجود در کتابخانه تا سال ۱۳۵۰ ق ۴۲۴۱ نسخه بوده است.

کتابخانه ناصریه

امروزه کتابخانه ناصریه یکی از گنجینه های علمی و دینی در خاورمیانه به شمار می آید. بانی این کتابخانه عظیم علامه جلیل سید محمد قلی پدر علامه میرحامد حسین -رحمة الله علیهما- است. وی علاوه بر تألیفات متعدد در زمینه فرهنگ اسلامی، اقدام به تأسیس کتابخانه ای بزرگ جهت استفاده علما و محققین و پژوهشگران نمود و در زمان حیاتش این کتابخانه را وقف اولاد خود کرد. پس از رحلت علامه سید محمد قلی فرزند برومندش علامه میرحامد حسین کار پدر را دنبال کرد و همزمان با تألیف و تصنیف و تصحیح و ترتیب کتاب های پدر به توسعه کتابخانه نیز پرداخت. وی برای تألیف دائرة المعارف اعتقادی بزرگ شیعه، عیقات الانوار، نیاز به منابعی داشت که در هند به آسانی به دست نمی آمد، لذا همراه برادرش سید اعجاز حسین صاحب کتاب کشف الحجب والاستار برای تهیه این کتاب ها به اکثر کشورهای اسلامی سفر کرد و با خرید صدها کتاب بر توسعه این ذخیره علمی همت گماشت. ایشان علاوه بر سفرهای مکرر به مناطق مختلف، کتاب های مورد نظر را به یاری دوستانش نیز تهیه می کرد.

مجموعه نامه هایی که علامه میرحامد حسین درباره تهیه کتب اسلامی به علما و بزرگان سایر بلاد نوشته، نمایانگر عشق و علاقه و همت این مرد بزرگ است. وی تا جایی که ممکن بود سعی در تهیه اصل نسخ داشت و اگر ممکن نمی شد افرادی را برای نسخه برداری به محلی که کتاب در آنجا بود اعزام می کرد. سید محمد سعید فرزند برومند علامه ناصر حسین (ره) در

گوشه ای از خاطراتش درباره کتابخانه می نویسد:

علامه میرحامد حسین مدت زیادی در تلاش برای تهیه کتاب الرد علی المتعصب العنید بود. بعدها معلوم شد که نسخه ای از این کتاب در یکی از کتابخانه های معروف دیده شده است. وی نامه ای به حاج میرزا حسین نوری صاحب مستدرک الوسائل نوشت^۵ و پس از حدود بیست سال موفق به تهیه نسخه ای از آن کتاب - که در دو جزء بود - گردید.

پس از رحلت علامه میرحامد حسین تولیت کتابخانه به فرزندش علامه سید ناصر حسین تفویض گردید. در زمان تصدی ایشان کتابخانه رونقی بیشتر یافت و در محل کتابخانه نیز تغییرات اساسی به وجود آمد و عمارتی بزرگ برای کتابخانه آماده گردید و کتاب ها به محلی که تاکنون به کتابخانه ناصریه مشهور است منتقل شد. این کتابخانه دارای بیش از سی هزار کتاب است، که حدود پنج هزار نسخه آن را کتاب های خطی تشکیل می دهد و اکثر نسخ خطی این کتابخانه از نوادر است.

کتابخانه مدرسه الواعظین

مدرسه الواعظین یکی از بزرگ ترین مدارس علوم دینی شیعه در هند است. مؤسس این مدرسه آیت الله سید نجم الحسن نجم العلماء امروهوی بوده است. این مدرسه دارای کتابخانه بزرگی برای استفاده طلاب و مدرسین شامل ۲۵۰۰۰ نسخه خطی و چاپی است.

کتابخانه راجه محمودآباد

راجه امیرحسن خان مردی عالم و فاضل بوده و کتابخانه ای تأسیس کرده که دلالت بر ذوق علمی وی دارد. پس از فوت امیر حسن امیرالدوله پسرش راجه محمدعلی محمدخان به جای پدر نشست. وی علاوه بر تعلیم علوم دینی با علوم جدید آشنا گردید.

۴. تصویری از این نسخه صحیفه در کتابخانه «مؤسسه کتابشناسی بزرگ شیعه» در قم وجود دارد.

۵. شایان ذکر است دوازده عنوان از نامه های مرحوم محدث نوری به مرحوم میرحامد حسین به کوشش آقای رضا مختاری در جمع پریشان (دفتر اول، ص ۵۲۳-۵۴۰) چاپ شده است، در نامه شماره ده آمده است: «... در این سفر رساله الرد علی المتعصب العنید المانع عن ذم یزید ابن جوزی به دست آمده شاید هزار بیت بشود، چنانچه در خدمت جناب عالی نباشد، اعلام فرموده، بفرستم». همچنین سه نامه از محدث نوری به علامه سیدناصر حسین (فرزند علامه میرحامد حسین) را جناب عبدالحسین طالعی تصحیح و بازخوانی کرده و در فصلنامه سفینه (س ۱، ش ۳، ص ۱۴۷-۱۶۵) چاپ کرده است. در نامه دوم، محدث نوری می نویسد: «عجالة نسخة الرد علی المتعصب ابن جوزی نسخه شده، انقاد حضور شریف شد».

خود ادیب و انشاپردازی ماهر بوده و تألیفات و تصنیفات دارد. بر سر کار آمد و کتابخانه را رونق دیگری بخشید. او کتب نادر را جمع آورد و به کتابخانه افزود.

در زمان او با هزینه ۴۳۶۰۸ روپیه کتاب هایی خریداری شد، برای نمونه نسخه خطی صدپند لقمان را - که دارای مهر و یادداشت های سلاطین مغول و به خط میرعلی هروی (۹۵۸ق) است - از یک نفر در بنارس به هزار روپیه خرید. در زمان نواب کلب علی خان، علما و شعرا و ادبا و خطاطان و نویسندگان و اطبا و خوشنویسان و نقاشان در دربار رامپور جمع شدند و به تصنیف و تألیف پرداختند. بسیاری از نسخه های خطی و چاپی که در این دوره وارد کتابخانه شده دارای یادداشت نواب کلب علی خان است و بیشتر کتاب ها به نام این نواب تقدیم شده است.

در سال ۱۳۰۴ ق/ ۱۸۸۷ م نواب مشتاق علی خان زمام حکومت را به دست گرفت. او نیز مانند نیاکانش به توسعه کتابخانه و جمع آوری کتاب ها علاقه نشان داد. ۳۲۳ جلد کتاب به مجموعه کتابخانه افزوده شد که با ۷۸۸۵ روپیه خریداری شد. در زمان او برای کتابخانه ساختمان جدیدی بنا گردید و بودجه جداگانه ای نیز در نظر گرفته شد.

در زمان نواب حامد علی خان (۱۳۰۶ - ۱۳۴۸ ق) کتابخانه به ساختمان جدیدی منتقل شد. این ساختمان در سال ۱۳۰۹ ق با هزینه چهل هزار روپیه تکمیل شد و در سال ۱۳۱۰ ق کتابخانه به آن منتقل گردید و استفاده از آن برای عموم آزاد شد.

کتابخانه رضا پس از نواب حامد علی خان به فرزند برومندش نواب رضا علی خان رسید و به اسم «کتابخانه رضا» معروف شد. یک سوم کتاب ها افزوده وی است.

تألیفات علمای شیعه در شبه قاره

در طول چهارده قرن، کتاب های بسیاری را علمای شیعه در شبه قاره تألیف کرده اند که تعدادی از آنها مفقود شده است. با این همه با دست داشتن تعداد زیاد و اطلاعات وسیع از کتب تألیف شده در شبه قاره که در کتاب تألیفات شیعه در شبه قاره هند جمع آوری شده، می توان آمارهای سودمند و متعددی از آنها تهیه کرد. این آمارها در سنجش گستره تمدن اسلامی و نفوذ شیعه بسیار مؤثر است و بیانگر عظمت کارهای انجام شده خواهد بود.

آمار کتب چاپی و خطی

کتاب های چاپی شبه قاره که در شهرهای مختلف طبع شده و در کتاب آمده ۱۱۹۶۰ کتاب است و نام شهرها در کشورهای مختلف چنین است:

پس از سلطه انگلیسی ها که فروغ علم و دانش در مرکز علوم اسلامی هند شهر لکنهو به خاموشی می گرایید و تمام ثروت علمی و اسلامی به یغما می رفت، کتاب های زیادی را راجه محمدعلی خان خرید و به این کتابخانه منتقل کرد، از جمله کتابخانه مفتی محمد عباس، کتابخانه خطیب بزرگ سبط حسن و بعضی ذخائر نفیس دیگر را که در معرض تلف بود، از اطراف و اکناف خرید و در کتابخانه اش گنجاند.

در ابتدا اسم این کتابخانه را «کتابخانه سقراط» نام نهادند. پس از مدتی این کتابخانه به «مکتبه الحسینیة» نام گذاری شد و هم اکنون به «کتابخانه راجه محمودآباد» مشهور است. تعداد کتاب های موجود در این کتابخانه حدود هشتاد هزار نسخه است، که از این تعداد حدود ۲۵۰۰ نسخه خطی است. نسخه های خطی در محل اقامت خاندان ایشان در قیصر باغ لکنهو نگهداری می شود و نسخ چاپی تاکنون در کتابخانه بزرگ ایشان در قلعه محمود آباد محفوظ است.

کتابخانه رضا

کتابخانه رضا در رامپور یکی از بزرگ ترین و غنی ترین کتابخانه های هند به شمار می آید که مملو از کتاب های علوم شرقی است، به ویژه نسخه های خطی عربی، فارسی، اردو، ترکی، پشتو، سانسکریت و هندی بسیاری در آن وجود دارد و در کنار اینها تعداد کتاب های چاپی به زبان های اروپایی و شرقی و هندی هم کم نیست. کتابخانه رضا سابقه دو بیست ساله دارد و بنیانگذار آن نواب فیض الله خان بهادر (۱۲۰۸ ق) است. در زمان نواب محمد سعید خان بهادر کتابخانه توسعه پیدا کرد و نواب مزبور در پیشبرد آن سعی فراوان کرد. در همین زمان محل جداگانه ای برای کتابخانه در نظر گرفته شد و برای کتاب های آن مهری ساخته شد و روی کتاب ها ثبت گردید. صورت مهر چنین است: «هست این مهر بر کتب خانه، والی رامپور فرزانه، ۱۲۶۸ ق».

نواب محمد سعید خان با جمع آوری نسخه های خطی نادر و کمیاب، خوشنویسانی مانند میرزا غلام رسول و میرزا محمد حسن را - که دو برادر بودند و در خط نسخ مهارت داشتند - از کشمیر به رامپور فراخواند و به کار نسخه برداری از کتاب ها مأمور ساخت. پس از آن، خوشنویسان از دور و نزدیک به رامپور آمدند و در کتابخانه مشغول به کار شدند. پس از نواب محمد، یوسف علی خان بهادر روی کار آمد که شاعر و ادیب و ادب پرور بود. او نیز به توسعه کتابخانه همت گماشت و کتاب های نادر و نایاب را جمع آوری نمود. در زمان وی کتاب هایی با هزینه ۱۲۲۵۸ روپیه هندی خریداری شد. سپس نواب کلب علی خان بهادر (۱۲۸۱ - ۱۳۰۴ ق) - که

هند: دهلی، لکنهو، بمبئی، احمدآباد، مرادآباد، رامپور، کانپور، فیض آباد، اجمیر، عظیم آباد، سهارنپور، بنگلور، بنارس، امروهه، کلکته، غازی آباد، سیتاپور، جونپور، حیدرآباد دکن، اله آباد، آگره، مدارس، اتروله، بلندشهر، پونا، بلگرام، گوندا، بلچ پور، مظفرنگر، گورکھپور، بهار، کسوپاگنج، بجنور، انباله، اعظم گره، میرت، بریلی، نوگانوان، چندن پتی، چالندهر، پتنه، اتاوه، جی پور، زیدپور، هریانه، پرتاپ گره، سرسی، جهانسی، زنگی پور، پانی پت، فرخ آباد، جرول، هلور، کراری، اوده پور، باره بنگی، نونهرا، جوهرآباد، کاتیهور، دلنه، میسور، جارچه، گوپالپور، شاه جهان آباد، راجکوت، فتح پور، کنتور، جبل پور، چکرکوت، لارکمانه، سنبهل، ناگپور، کوت اردو، سرینگر، اندور، دهردون، بدایون، سانکهنی، کهجوا، لدھیانه، علیگره، ردولی، بانکی پور، نگینه، سکهرپور، شیش گره، کامره، محمدپور، رشی کیش، چهپره، کرنال، حسین آباد، تاندا، بیجاپور، مرشدآباد، مهکر، کالانپور، اورنگ آباد، هرودی، موتک پور، نایف، سیدنر، آده، اکبرآباد، لارکانه، پتیاله، چدگام، سوناپوره، بنگال، وهالی، پهنیری، رسول نگر، شاه لیه، گاندی نگر، رژی، هسوی، دربنگه، دهدیال، محمودآباد، تمل نادو.

پاکستان: اسلام آباد، لاهور، کراچی، راولپندی، حیدرآباد سند، ملتان، پشاور، کویت، گوجرانواله، پاره چنار، جهنگ، سیالکوت، سکهر، فیصل آباد (لایل پور)، وزیرآباد، شمس آباد، سکرود، کوته، نوشهره، شیخوپوره، کلگت، جهلم، بهاولپور، خیرپور، ساهیوال، خانیوال، میانوالی، ناروال، چنیوت، شکارپور، لیئه، چکوال، مظفرآباد، دیره، غازی خان، بهکر، رستم نگر، تیکسلا، هنگو، شورکوت، سرگودها، گوندا، گوجرخان، جلال پور، کهروپکا، گوجرات، مبارک پور، باتاپور، احمدپور شرقیه.

بنگلادش: داکا

کنیا

ایران: قم، مشهد، تهران، کرمان

نایروبی

عراق: نجف اشرف.

نروژ

کویت

انگلستان: لندن، منچستر.

لبنان: بیروت.

آمریکا: ویرجینیا، نیوجرسی.

تائزاتیا: دارالسلام، مومبای، بوکوبا.

کانادا: تورنتو، ونکوور.

همچنین در برخی کتب چاپی، محل نشر یا چاپ آنها مشخص نیست.

در این مجموعه، کتاب هایی که چاپ نشده باشند خطی تلقی شده اند، اگرچه به قرن های گذشته برنگردد و به صورت دست نویس نزد مؤلف باشند. کتاب های خطی این مجموعه ۵۴۰ کتاب است. این تعداد کتاب به جز ۱۵۰ عنوان که دست نویس مؤلفان و کتاب هایی است که محل نگهداری آنها مشخص نیست در مراکز زیر نگهداری می شود:

هند

کتابخانه اصفیه (لکنهو)

کتابخانه اثناعشریه (لکنهو)

کتابخانه احمد رضا خان

کتابخانه الدو ترقی بیورو (دهلی)

کتابخانه اصلاح دینی (پتنه)

کتابخانه انجمن آسیایی بنگال (کلکته)

کتابخانه امیرالدوله

کتابخانه بانکی پور (پتنه)

کتابخانه پیر محمد شاه (احمدآباد گجرات)

کتابخانه تحقیق و اشاعت (کشمیر)

کتابخانه جامعه عثمانیه (حیدرآباد)

کتابخانه حسینیه غفرانمآب (لکنهو)

کتابخانه حکیم سید نورالدین (امروهه)

کتابخانه حمیدیه (بهوپال)

کتابخانه خدابخش (پتنه)

کتابخانه دانشگاه علی گره (علی گره)

کتابخانه دیوبندی

کتابخانه راجه محمودآباد (محمودآباد)

کتابخانه رضا (رامپور)

کتابخانه رفعت (امروهه)

کتابخانه سالار جنگ (حیدرآباد)

کتابخانه سردار الحکماء

کتابخانه سلطان المدارس (لکنهو)

کتابخانه عام (مدارس)

کتابخانه عبدالحسین (لکنهو)

کتابخانه عمومی کلب حسین (لکنهو)

ذخیره حسن مارهروی (علی گره)

گنجینه مانک جی

معرفی کننده و نبود نام مؤلف در اثر برشمرده اند که اکثر آن در کتب خطی است. البته کتاب هایی که «هیئت تحریریه» مؤلف آن باشند مجهول المؤلف تلقی نشده اند. تعدادی از کتاب ها نیز چند مؤلفی اند که هر کدام از آنان جداگانه به حساب آمده اند.

آمار زبان های مختلف

تألیفات علمای شیعه در شبه قاره تاکنون به هفده زبان به دست آمده است. اکثر کتاب های این مجموعه به زبان های فارسی، عربی و اردو هستند و این دقیقاً به علت رواج این سه زبان در حوزه علمی هندوستان است. کتاب هایی نیز به زبان های هندی، گجراتی، بنگالی، بلتسانی، سندی، پنجابی، کشمیری، دکنی، سرایکی است که همه اینها زبان های منطقه ای شبه قاره است. کتاب هایی نیز به زبان های انگلیسی، فرانسوی، سوئدی، نورژی و سواحلی به چشم می خورد که بیشتر در خارج از هند تألیف شده و بسیاری از آنها ترجمه است. طبق شمارش به دست آمده تعداد کتاب ها در هر زبانی چنین است:

اردو: ۱۱۵۱۹ کتاب	سندی: ۵ کتاب
فارسی: ۳۸۰ کتاب	بنگالی: ۲ کتاب
عربی: ۳۳۲ کتاب	پنجابی: ۱ کتاب
انگلیسی: ۱۱۸ کتاب	دکنی: ۱ کتاب
هندی: ۶۱ کتاب	سرایکی: ۱ کتاب
گجراتی: ۴۱ کتاب	فرانسوی: ۱ کتاب
سواحلی: ۲۷ کتاب	سوئدی: ۱ کتاب
کشمیری: ۸ کتاب	نورژی: ۱ کتاب
بلتسانی: ۱ کتاب	

گرایش های پژوهشی در تألیفات هند

گرایش های پژوهشی و نکته نظرهای نویسندگان در تألیفات از نکات مهمی است که آمار زیر جهت گیری های اصلی آن را در تألیفات علمای شیعه در شبه قاره هند نشان می دهد:

۱. تحقیقات علمی؛
۲. نوشته های تحلیلی؛
۳. تنبیع و جمع آوری مطالب؛
۴. پاسخ به سؤالات؛
۵. اقتباس از آثار بزرگان؛
۶. ترجمه از زبانی به زبان دیگر؛
۷. شرح و توضیح متون؛
۸. ادبیات؛
۹. کتاب کودک؛

کتابخانه مدرسه ناظمیه (لکنهو)
کتابخانه مدرسه الواعظین (لکنهو)
کتابخانه مزمل
کتابخانه ممتاز العلماء (لکنهو)
کتابخانه موزه اتاوه (لکنهو)
کتابخانه مولانا آزاد (علی گره)
کتابخانه میلیشیا
کتابخانه ناصریه (لکنهو)
کتابخانه ناظر حسین کومانپوری
کتابخانه ندوة العلماء (لکنهو)
کتابخانه و اداره تحقیق مخطوطات

پاکستان

کتابخانه اداره ادبیات اردو (حیدرآباد)
کتابخانه انجمن ترقی اردو (کراچی)
کتابخانه دانشگاه ادنبره (حیدرآباد)
کتابخانه دکتر زور (کراچی)
کتابخانه گنج بخش (اسلام آباد)
کتابخانه مشرقیه (پشاور)
کتابخانه موزه ملی پاکستان (کراچی)
کتابخانه مولوی عبدالحق (کراچی)

ایران

کتابخانه آستان قدس رضوی (مشهد)
کتابخانه آیت الله مرعشی (قم)
کتابخانه تخصصی امیرالمؤمنین (ع) (مشهد)
کتابخانه مدرسه علمیه نرجس (مشهد)

عراق

کتابخانه آیت الله کاشف الغطاء (نجف)

آمار مؤلفان

تألیفات شبه قاره اکثر به صورت فردی و گاهی به صورت گروهی انجام شده است. در میان این خدمتگزاران شیعه، عده ای از علمای بزرگ و محدثین طراز اول دیده می شوند، همچنین خطبای مشهوری اند که مستقلاً تألیف داشته اند یا متن خطابه های پر محتوای آنان به صورت کتاب عرضه شده است. دامنه این تلاش ها تا آنجا کشیده شده که بانوانی فاضله آثاری از خود به یادگار گذاشته اند و نیز جوانانی را می بینیم که با سن کم مشتاقانه و آگاهانه قلم به دست گرفته اند.

از سوی دیگر تعدادی از کتب در مجموعه حاضر مجهول المؤلف است که علت آن را در دست نبودن اصل کتاب یا منبع

۱۰. یادنامه ها؛
۱۱. جواب مخالفان.

به سبب فعالیت مخالفان شیعه در طول تاریخ هندوستان، کتاب های بسیاری در پاسخ به شبهاتی که از سوی مخالفان القا شده به چشم می خورد، برای نمونه ردیه های «تحفه اثنا عشریه» محدث دهلوی - که در پاسخ به شبهات او درباره مذهب شیعه است - بالاترین عدد را به خود اختصاص داده است، ذیلاً نام آنها را فهرست وار ذکر می کنیم:

۱. جواهر عبقریه، مفتی سید عباس.
۲. تکسیر الصنمین، ابوعلی خان.
۳. تحفه حنفیه، زین العابدین خان.
۴. التمییز بین صوابع الکابلی و تحفه عبدالعزیز، سید العلماء سید حسین.
۵. رد تحفه ترجمه نزهه اثنا عشریه، سید علی حیدر کهجوی.
۶. رساله تکمیل قرآن، سید محمد حسین دهلوی.
۷. رساله ذافعه، مقرب علی زائر.
۸. النار الحاطمة لقاصد احراق بیت فاطمة (س)، سید مقرب علی بن شیر علی نقوی.
۹. تحفه السنة، ۱۵ جلد، محمد هادی رسوالکنهوی.
۱۰. تحفه منقلبه، سید رضا الحسن نقوی.
۱۱. تقلیب المکائد، سید محمد قلی.
۱۲. تشیید المطاعن و کشف الضغائن، ۲ جلد، سید محمد قلی.
۱۳. نزهه اثنا عشریه، ۴ جلد، احمد کامل دهلوی.
۱۴. حسام الاسلام و سهام الاعلام، سید دلدار علی نصیر آبادی.
۱۵. غیبت الامام، سید دلدار علی نصیر آبادی.
۱۶. صوارم الهیات، سید دلدار علی نصیر آبادی.
۱۷. طعن الرماح، سید دلدار علی نصیر آبادی.
۱۸. طرد المعاندین در جواز لعن بر مخالفین، سید دلدار علی نصیر آبادی.
۱۹. عبقات الانوار، ۱۰ جلد، میر حامد حسین.
۲۰. نزهه اثنا عشریه، ۲ جلد، محمد کامل دهلوی.
۲۱. ففاق الشیخین بحکم الصحیحین، مفتی سید محمد قلی.

آمار موضوعات در تألیفات هند

چون در کتاب های این فهرست شیعه بودن مؤلف آن در نظر بوده و از نظر موضوع تأکیدی بر اسلامی بودن آنها نبوده، لذا موضوعات کتاب ها متنوع است و از هر علمی حتی طب و

عقاید: شامل اصول دین، پاسخ به شبهات و جواب مخالفین.
ادبیات: شامل دستور زبان، نقدهای ادبی و نیز متون ادبی خالص.
فقه: شامل فقه و اصول فقه.
فنون: نظیر خط، آشپزی، نقاشی و ...
اجتماعی: شامل مسائل اجتماعی، مشکلات جامعه.
علوم قرآنی: شامل ترجمه قرآن، تجوید، لغت شناسی، خواص سوره آیات.
علوم غریبه: شامل رمل، جفر، اسطرلاب، سحر، کیمیا.
ریاضیات: شامل حساب، هندسه، جبر.
تاریخ، اخلاق، فلسفه، عرفان، حدیث، شعر، جغرافی، سفرنامه، طب، طبیعیات، کشاورزی، صنعت نمایشنامه، داستان، لغت، رمان، پاسخ به شبهات، ادعیه، کتابشناسی، سیاست، رجال، اقتصاد، انساب، نجوم، تفسیر، منطق.
درباره موضوعات فوق گاهی به صورت مجتمع یا انتخاب چند موضوع در یک کتاب تحقیق شده و گاهی به صورت تک موضوع کتاب مستقلی درباره آنها نوشته شده است.

سابقه کتابشناسی شبه قاره هند

معرفی کتب علمای شیعه شبه قاره طی چهارده قرن به دو صورت ضمنی و مستقل انجام گرفته است. کتاب الذریعة تألیف علامه آقا بزرگ تهرانی مفصل ترین کتاب در نوع کتابشناسی ضمنی است. در زمینه کتابشناسی مستقل کتب شیعه در هند کتاب های متعددی وجود دارد که ذیلاً به تعدادی از آنها اشاره می شود:

۱. بیلوگرافیا اردو دراما، دکتر عبدالعلیم؛
۲. بر صغیر کی امامیه مصنفین کی مطبوعه تصانیف اور تراجم، ج ۲؛
۳. تذکره بی بها؛
۴. تذکره شعراء پاکستان؛
۵. تذکره شعرای دکن، ۲ جلد؛
۶. تذکره علمای امامیه پاکستان؛
۷. تذکره علمای امامیه پاکستان (شمالی علاقه جات)؛
۸. تذکره معاصرین مالک رام، ۴ جلد؛
۹. خزینة العلوم فی متعلقات المنظوم؛
۱۰. خمخانه جاوید، ۵ جلد؛
۱۱. دکن مین اردو؛
۱۲. دهلی که اردو مخطوطات؛

بسیاری به زبان های مختلف از مؤلفان هندی و پاکستانی هستیم که جمع آوری آنها کاری مستقل و مفصل می طلبد.

۳. با توجه به گسترش روز افزون ذخایر کامپیوتری و ارتباطات سریع مراکز رایانه ای با یکدیگر به خصوص شبکه جهانی اینترنت از یک سو شاهد کتاب هایی هستیم که فقط به صورت نرم افزار منتشر شده اند و از سوی دیگر دسترسی به کتابخانه های بزرگ جهان و نیز مراکز علمی و مؤسسات انتشاراتی به سهولت انجام می پذیرد؛ در نتیجه اطلاع از کتاب های بسیاری که در آرشیوها نگهداری می کنند یا حتی در دست انتشار دارند بسیار آسان خواهد بود.

با در نظر گرفتن این زمینه ها پیداست هر کتابنامه ای تهیه شود، با گذشت مدتی نیاز به ملحقات و استدراک دارد تا کتاب های جدید به آن اضافه شود.

تدوین «فهرست تألیفات شیعه در شبه قاره»

تدوین مجموعه حاضر که حاوی ۱۲۵۰۰ عنوان کتاب از تألیفات علمای شیعه شبه قاره است، طی پنج سال یعنی از سال ۱۴۱۵ تا سال ۱۴۲۰ به انجام رسیده است. این مجموعه معرف تألیفات علما، ادبا، پژوهشگران و هنرمندان از شبه قاره هند است، که کشورهای هند و پاکستان و بنگلادش را در بر می گیرد.

اهداف تألیف حاضر

اهداف متعددی از تألیف کتاب حاضر در نظر بوده و در نتیجه گروه های مختلفی از آن سود خواهند برد:

۱. افراد محقق با این فهرست از آنچه تاکنون انجام شده مطلع می شوند و با بهره جستن از نتیجه تلاش آنان می توانند کار پرباری عرضه کنند.

۲. کسانی که در صدد تصحیح آثار ارزشمند گذشتگانند با این فهرست از آثار آنان اطلاع یافته در احیای آثارشان تلاش می کنند.

۳. مترجمان و دست اندرکاران ترجمه و نشر که گاه عمری برای ترجمه کتابی صرف می کنند و بعد از پایان کار مطلع می شوند که همان کتاب با قلمی شیواتر و اسلوبی نیکوتر قبلاً ترجمه شده و نیازی به صرف وقت و هزینه نبوده و به جای آن می توانستند اثر دیگری را ترجمه و منتشر کنند؛ مراجعه به این فهرست می تواند آنان را از کارهای انجام شده مطلع نماید.

۴. افراد حقیقت جویی که می کوشند در هر بُعدی منابع اصلی را یافته، به تحقیق و مطالعه بپردازند و چهره حقیقت را با اندیشه تیزبین خویش باز شناسند؛ این فهرست کمک شایانی به ایشان خواهد کرد.

۱۳. سخنوران دکن؛

۱۴. الفهرست، سجاد میرزا؛

۱۵. فهرست صدیق بکدپو؛

۱۶. فهرست ذخیره کتب حکیم محمد موسی امرتسری؛

۱۷. فهرست کتابخانه آصفیه سرکار عالی، ۳ ج؛

۱۸. فهرست کتابخانه نذیریه دهلی؛

۱۹. فهرست کتابیات اسلام؛

۲۰. فهرست کتب؛

۲۱. فهرست کتب امامیه مشن؛

۲۲. فهرست کتب شیعه حیدرآباد؛

۲۳. فهرست کتب مصنف اردو؛

۲۴. فهرست کتب مصنف وار؛

۲۵. فهرست الکتب النادرة؛

۲۶. فهرست مخطوطات اردو در کتابخانه خدابخش پتنه؛

۲۷. فهرست مخطوطات ذخیره آفتاب؛

۲۸. فهرست مخطوطات ذخیره احسن مارهروی؛

۲۹. فهرست مخطوطات ذخیره شیفته؛

۳۰. فهرست مخطوطات ذخیره قطب الدین؛

۳۱. فهرست مخطوطات کتابخانه مولانا آزاد؛

۳۲. فهرست مفتاح الكنوز، پتنه، ۳ جلد؛

۳۳. قاموس الکتب اردو؛

۳۴. قدیم اردو؛

۳۵. کشف الحجب والاسرار؛

۳۶. مؤلفین کتب چاپی؛

۳۷. محبوب الزمن تذکره شعرای دکن؛

۳۸. مرثیه نگاران اردو؛

۳۹. مطلع انوار.

زمینه کتابشناسی شبه قاره

تحقیق و تتبع درباره تألیفات علمای شیعه در شبه قاره از سه جهت زمینه باز دارد:

۱. کتاب های خطی بسیاری در کتابخانه های عمومی و خصوصی وجود دارد که از یک سو اطلاع بر بسیاری از آنها در طول زمان صورت می گیرد و از زوایای کتابخانه ها بیرون می آید و از سوی دیگر فهرست های موجود کتابخانه های خطی جهان نیز تاکنون کاملاً مطالعه نشده است. بنابر این احتمال فزونی آمارهای کتاب های چاپی و خطی بسیار است.

۲. با توجه به اقامت گسترده مردم شبه قاره در سراسر جهان به خصوص در سده اخیر، شاهد کتاب های پر محتوا و تحقیقی

گفتنی است چون هدف از تدوین کتابنامه و کتاب شناخت از یک سو نشان دادن گستره بحث و از سوی دیگر عرضه انواع زحماتی است که در راه آن موضوع به ثمر رسیده، در معرفی کتاب‌ها نباید به کتاب‌های برجسته اکتفا کرد، بلکه ارائه کتاب‌های کم حجم هم الزامی است. با توجه به اهداف مذکور و نکاتی که خاطر نشان شد، این کتابنامه طی مراحل ذیل تدوین شده است:

شناسایی کتاب‌ها

برای اطلاع دقیق از نام کتاب‌ها به فهرست‌های قدیم و جدید مراجعه شده که از همه مهمتر الذریعة إلى تصانیف الشيعة است. مؤلف همچنین برای مشاهده کتاب‌ها از نزدیک و دریافت اطلاعات بیشتر، جستجویی را در ایران از شهر مقدس قم در جوار حضرت فاطمه معصومه (س) آغاز کرده و با مراجعه به کتابخانه بزرگ آیت الله مرعشی و کتابخانه‌های دیگر در قم مراحل اولیه کار را پی ریزی کرده است. سپس به مشهد رفته و جستجو از کتاب‌های مد نظر را در کتابخانه آستان قدس رضوی ادامه داده است. پس از بازگشت به هندوستان تحقیق و جمع‌آوری را با فراغت بیشتر در زمینه‌ای گسترده‌تر ادامه داده و به شهرهای بزرگ هند مسافرت کرده است.

ابتدا به شهر لکنه‌و سفر کرده و با اقامت در آن شهر از کتابخانه میر حامد حسین صاحب عیقات، کتابخانه ممتاز العلماء، کتابخانه حسینیه غفران مآب، کتابخانه مدرسه ناظمیه، کتابخانه مدرسه الواعظین، کتابخانه سلطان المدارس، کتابخانه امیرالدوله و نیز کتابخانه‌های ملی و شخصی استفاده کرده است. سپس به شهر رامپور رفته از کتابخانه بزرگ رضا حظ وافر برداشته است.

در شهر دهلی از کتابخانه جامع ملیه، کتابخانه جامع همدرد و کتابخانه ملی استفاده بسیاری نموده و در شهر علیگیره از کتابخانه مولانا آزاد در دانشگاه اسلامی استفاده کرده و نیز از ذخیره احسن ماره‌روی و ذخیره شیفته بهره‌مند شده است. سپس به شهر بریلی رفته و از کتابخانه احمد رضا خان استفاده کرده است و در شهر احمدآباد گجرات در کتابخانه درگاه پیر محمد شاه به جستجو و تحقیق پرداخته است.

در شهر پتنه در ایالت بهار از کتابخانه خدابخش استفاده نموده و در کلکته از کتابخانه ملی بهره‌برده و از فهرست‌های آن استفاده کرده است. در شهر بمبئی نیز از کتابخانه‌های ملی و شخصی استفاده کرده است. در حیدرآباد از کتابخانه سالار جنگ و کتابخانه آصفیه استفاده کرده و به کتابخانه‌های ملی و شخصی نیز مراجعه کرده است.

گذشته از همه اینها از فهرست ده‌ها کتابخانه بزرگ هند که برای مؤلف ارسال شده بوده استفاده کرده است. همچنین نامه‌هایی که صاحبان آثار به مؤلف نوشته‌اند، نتایج بسیاری مفیدی در تدوین فهرست حاضر داشته است. از سوی دیگر به فهرست برخی کتابخانه‌های خطی و نمایشگاه‌های کتاب و کتابفروشی‌ها مراجعه کرده است.

شیوه نگارش

در تدوین کتاب حاضر شکل خاصی از تألیف در نظر گرفته شده که شرح آن چنین است:

۱. کتاب‌های معرفی شده از علما و متفکران هند، پاکستان و بنگلادش است، اگرچه ساکن کشور دیگری باشند.

۲. کتاب‌های این مجموعه به این زبان‌هاست: فارسی، عربی، اردو، هندی، گجراتی، بنگالی، بلتستانی، سندھی، پنجابی، کشمیری، دکنی، سرائیکی، انگلیسی، فرانسوی، سوئدی، نروژی، سواحلی.

۳. برای یافتن فوری کتاب‌ها در این فهرست، همه کتاب‌ها به ترتیب الفبایی آمده و از تقسیم آنها بر اساس زبان موضوع، چاپی و خطی پرهیز شده است.

۴. در نام کتاب‌ها و نیز نام مکان‌ها در زبان اردو موارد بسیاری بر خلاف قواعد عربی و فارسی نگاشته می‌شود و به همین جهت عیناً و بدون اصلاح آورده شده است. همچنین ترکیب کلمات عربی با اردو یا فارسی که در نام کتاب‌های اردو متداول است به همان صورت آورده می‌شود، ذیلاً نمونه‌هایی از آن ذکر می‌کنیم: الفاطمه، قاموس الفصاحت، کتاب المحبت، گلشن فارسی مع فرهنگ، المجالس التعزیه، معارف النبوت والامامت، المعاویه، معلم السیاست، نتیجه الحیات، نصرت المؤمنین، وسایل الشفاعت. یادآور می‌شود در موارد متعددی «واو» عاطفه که در زبان اردو «اور» است، در نام‌های اردو به صورت فارسی آمده و «واو» نوشته شده است. چون اصل کتاب در دسترس نبوده، به همان صورت نوشته شده است.

۵. چون کتابشناسی حاضر به زبان فارسی نگاشته شده و تلفظ فارسی در آن ملحوظ است، در کتاب‌های اردو نیز مانند کتاب‌های لاتین تلفظ و حروف فارسی در نظر گرفته شده است. بنابراین حرف «ه» به صورت «هـ» و «ی» به صورت «ے» و «ن» بدون نقطه و «ت» یا «د» با «ط» کوچک بر روی آن - که از حروف مخصوص اردوست - در این کتاب به کار نمی‌رود و صرفاً به تلفظ شنیداری هر کتاب در زبان فارسی اکتفا می‌شود. بنابراین کلمه «کی» که در زبان اردو به دو صورت «کی» و «کے» نوشته

می شود، با توجه به تلفظ آن در مورد اول «کی» و در مورد دوم «که» ثبت شده است.

۶. چاپ های مختلف یک کتاب تحت یک عنوان معرفی شده اند، مگر اینکه در هر چاپ تلخیص شده یا بسط یافته باشند.
۷. در مواردی که عنوان اصلی به دست نیامده ترجمه عنوان ذکر شده، که این مسئله در کتاب های لاتین بیشتر مطرح است.
۸. نوشته هایی که به عنوان مقاله در مجلات و سالنامه ها منتشر شده، در این کتابنامه نیامده است.

۹. هر کتابی که چاپ نشده باشد خطی معرفی می شود، چه نسخه ای از آن موجود باشد و چه نباشد و چه تألیف آن قدیم باشد یا جدید و به صورت دستنویس مؤلف باشد.
۱۰. با اذعان و احترام به مقام هر مؤلفی در حد خود، کتابنامه به دور از هرگونه قضاوت خاص درباره القاب خاص اشخاص خواهد بود و ذکر نام مؤلفین یا مترجمین با هرگونه القابی به معنای تأکید بر آن عنوان نیست، همان گونه که بدون لقب آوردن اشخاص نیز به معنای نفی آن نیست.
۱۱. در مواردی موضوع کتاب قابل تشخیص نبوده، علامت سؤال (?) قرار داده شده است.

۱۲. در معرفی هر کتاب این مشخصات آمده است:

- شماره مسلسل؛

- محل چاپ؛

- نام دقیق و کامل کتاب؛

- نوبت چاپ؛

- موضوع کتاب؛

- سال چاپ: قمری (ق)، شمسی (ش)، میلادی (م)؛

- زبان کتاب: اردو، فارسی، عربی، انگلیسی و غیره؛

- خصوصیات نسخ خطی؛

- نام مؤلف و تاریخ وفات او؛

- تعداد صفحات؛

- نام مترجم یا محقق یا همکاری کننده؛

- منبع معرفی کتاب؛

- نام ناشر؛

- کتابشناسی و معرفی محتوای کتاب.

مؤلف محترم در زمینه محتوای کتاب ها می گوید: «با توجه به قواعد فهرست نگاری، بدیهی است ذکر کتابی در این کتابنامه هرگز به معنای توافق فکری با محتوای آن و یا اظهار علاقه به مؤلف آن نخواهد بود. امانت در کار علمی اقتضای جمع آوری همه عناوین مربوط را دارد، اگرچه مطالب آن مورد نقد یا روش نگارش آن محل اشکال باشد».

هر اندازه از مطالب فوق موجود بوده نوشته شده و نبودن هر مطلب دلیل بر نیافتن آن است، لذا از به کار بردن رمزهایی از قبیل «بی تا، بی نا، بی جا» خودداری شده است. در مواردی که موضوع کتاب به سبب در دسترس نبودن معلوم نبوده علامت سؤال آمده. در بعضی کتاب ها که در دسترس نبوده کتابشناسی نیز ذکر نشده است. در آدرس منابع معرفی کتاب در مواردی فقط نام منبع ذکر شده و گاهی به شماره جلد اکتفا شده است.^۶

چند نکته:

۱. کتاب با شش نوع فهرست فنی در ۲۷۰ صفحه به انجام رسیده که از مزایای آن است، اما متأسفانه یک فهرست مهم یعنی فهرست مآخذ و منابع نیامده که نقص فهارس محسوب می شود. فهرست دیگر، سیاهه کتب تألیفی، ترجمه ای و تصحیحی بود که آن هم نیامده است.

۲. کتاب نیاز به ویرایش دارد، ویرایشی که احیاناً با حفظ محتوای آن از حجم کتاب می کاهد، مثلاً جلو نام اردوی کتاب ها معمولاً نوشته شده: «نام این کتاب به معنای ... است» که لزومی به آوردن این تعبیر نبود و می شد جلو نام اردو علامت = گذاشت و پس از علامت، معادل فارسی آن را نوشت، مثلاً:

- ص ۴۶، ش ۲۵۶: اب کیهوگا ... نام این کتاب به معنای

«اکنون چه می شود» است.

- ص ۴۶، ش ۲۵۹: نام این کتاب به معنای «مجلس شورای

ابلیس» است.

- ص ۲۶۳، ش ۲۷۰ که دو بار تکرار شده است: نام این

کتاب به معنای ابوالاثمه است، عنوان کتاب به معنای «تعلیمات ابوالاثمه» است.

و بسیاری موارد دیگر.

۳. بسیاری از مدخل ها احتمالاً مقاله اند نه کتاب، مثلاً

ش ۴۵۵۰ = ۱۶ صفحه؛ ش ۴۵۵۵ = ۳۲ صفحه؛ ش ۴۵۷۴ =

۱۷ صفحه؛ ش ۴۵۹۴ = ۱۶ صفحه؛ ش ۴۵۸۲ = ۲۴ صفحه.

مؤلف هم درباره این موضوع تذکر نداده است.

۴. مناسب است در چاپ مجدد کتاب، مستدرکات ذریعه به

قلم سید اختر رضوی که شامل بسیاری از آثار شیعیان هند است و

در دفتر دوم نسخه پژوهشی چاپ شده است، استدرک شود.

۵. مؤلف در مقدمه کتاب محدوده سال چاپ و نشر و تألیف

کتب را معین نکرده است.

۶. گفتمانی است که مطالب و آمارهای ارائه شده در مقاله عمده از مقدمه کتاب تألیفات شیعه در شبه قاره هند اخذ شده است.